

Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ τρίτη χειρόγραφη «ἐκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ Πρόδρομη ἀνακοίνωση

I. Εἰσαγωγικά

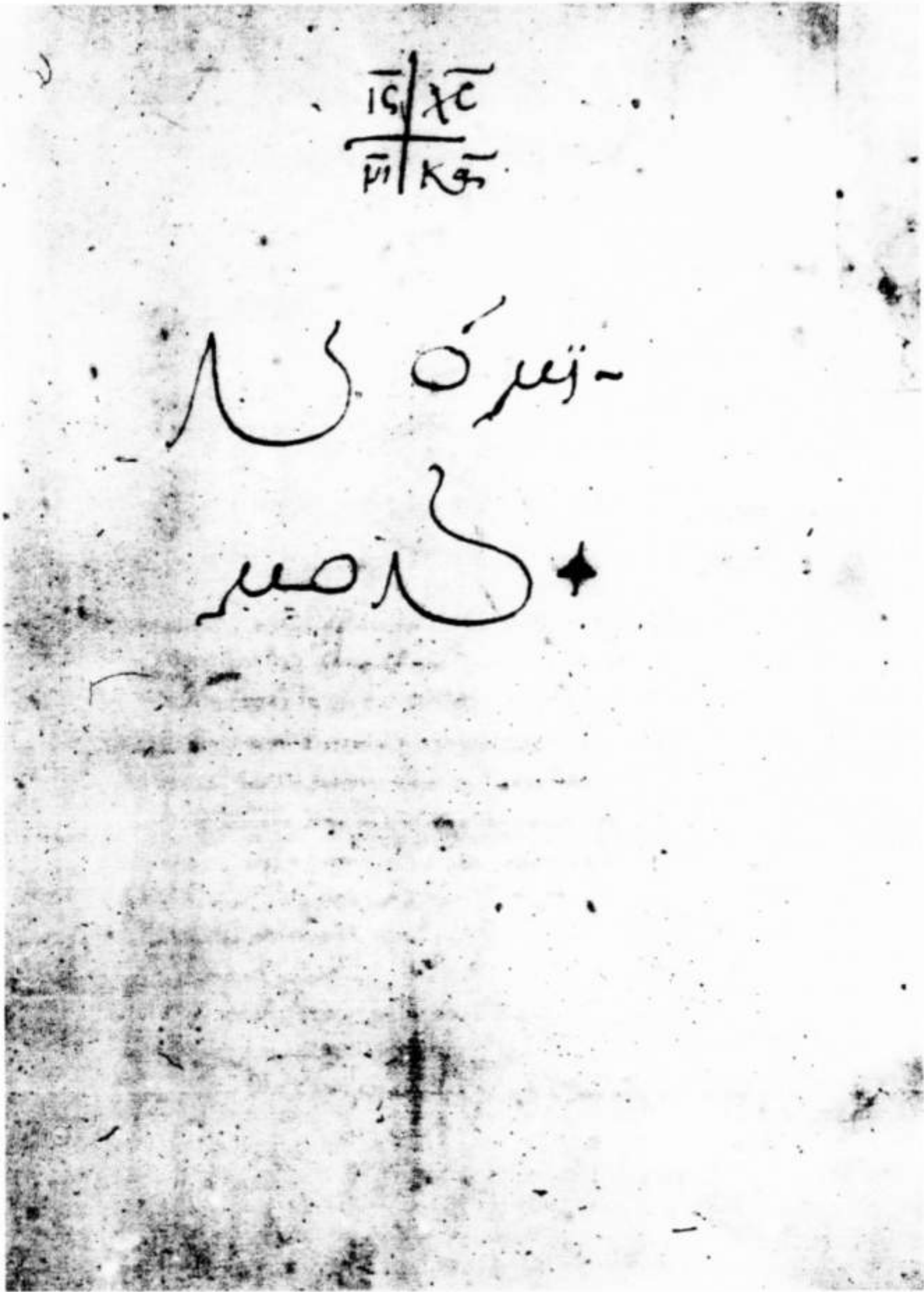
Τρία περίπου χρόνια πρὶν τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως συγκροτήσῃ, στὰ 1564, τὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», ὁ νοτάριος στὴ μητρόπολη Θηβῶν Μανουὴλ Μαλαξὸς εἶχε ὀλοκληρώσῃ, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1561, τὴ συγκρότηση τοῦ δικοῦ του *Νομίμου* —ἔτσι τὸ ἐπέγραψε¹.

Ἡ ἐπίσημη νομικὴ συναγωγὴ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως πρόσφατα ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὴ λήθη καὶ ἔγινε ἀντικείμενο ἔρευνας². ἀντίθετα, τὸ ἰδιωτικὸ ἐγχείρημα τοῦ Μαλαξοῦ ἔχει ἀπὸ παλαιὰ ἀπασχολήσῃ

Ἀνακοίνωση στὴν Ζ' Συνάντηση Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου, ποὺ ὀργάνωσε ὁ Τομέας Ἰδιωτικοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνῆ, 22–23 Ὀκτωβρίου 2004· ἐδῶ δημοσιεύεται τὸ πλήρες κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης μὲ τὶς ἀναγκαῖες σημειώσεις.

1. Βλ. τὸ πανομοιότυπο τοῦ φύλλου II τοῦ αὐτόγραφου χειρογράφου τοῦ Μαλαξοῦ, ποὺ σώζεται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ Ottob. gr. 97, ὅπου μὲ τὸ χέρι του ἔχει γράψῃ: *Νόμιμον*. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τὸ ἐντόπισε ὁ D. Simon, «Handschriftenstudien zur byzantinischen Rechtsgeschichte», *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978), 344–346, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μαλαξοῦ τὸ ἐπεσήμαναν ὁ P. Canart καὶ ὁ Γ. Σ. Μάρκου, «Ὁ αὐτόγραφος Νομοκάνων (Νόμιμον) τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 55 (1980), 294–303. Στὸν Πρόλογο ποὺ σώζεται στὸ χειρόγραφο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (olim Κολουβᾶ 8) ὁ Μαλαξὸς ἀποκαλεῖ τὸ ἔργο καὶ «βιβλίον τῶν νόμων». Αὐτὰ γιὰ τὴ λόγια μορφή τοῦ ἔργου. Στὴ δημώδη μορφή τοῦ ἔργου ὁ χαρακτηρισμὸς «Νόμιμον» παραμένει· βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Προοιμίου: «Προοίμιον τοῦ παρόντος Νομίμου».

2. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999. Καθὼς τὰ πρῶτα φύλλα τῆς νομικῆς συναγωγῆς τοῦ Πατριαρχείου ἔχουν χαθεῖ, δὲν μπορούμε σήμερα νὰ γνωρίζουμε τὴν ἐπιγραφὴν ποὺ εἶχε· «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» ἀποκαλεῖται σὲ πατριαρχικὸ γράμ-

Ottob. gr. 97, φ. II^ρ

τὴν ἐπιστήμη: μελετητὲς τοῦ λεγόμενου μεταβυζαντινοῦ δικαίου ἀλλὰ καὶ διακεκριμένοι ἱστορικοὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ *Νόμιμον* τοῦ Μαλαξοῦ καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἐντυπωσιακὴ³. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ εἶναι ἀκόμα ἀποσπασματικές, ἀλλὰ καὶ τὸ νομοκανονικὸ ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο σχεῖ συνδεθεῖ τὸ ὄνομά του κρύβει ἀκόμα, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, πολλὰ μυστικά. Γιὰ τὶς ἀνάγκες ὥστόσο αὐτῆς τῆς μελέτης, συνοψίζω τὰ ὡς τώρα γνωστὰ γιὰ τὸν βίο του, τὸ νομοκανονικὸ του ἔργο καὶ τὶς χειρόγραφες «ἐκδόσεις» —χρησιμοποιῶ βέβαια τὴ λέξη ὡς τεχνικὸ ὄρο— τὶς ὁποῖες αὐτὸ γνώρισε.

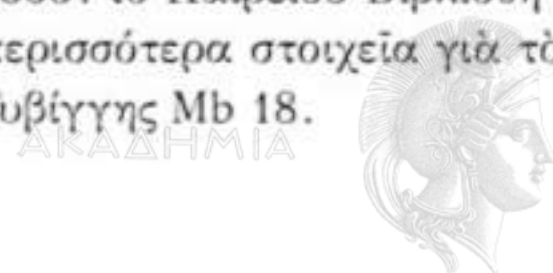
Ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὸ Ναύπλιο Μανουὴλ Μαλαξός, πρόσφυγας στὶς βενετοκρατούμενες περιοχές, κάτοικος τουλάχιστον ὡς τὴν 24η Μαρτίου τοῦ 1560 στὴ Ρώμη⁴, περνάει στὸν τουρκοκρατούμενο ἐλληνικὸ χῶρο, ἀναλαμβάνει τὸ ὀφφίκιο τοῦ νοταρίου στὴ μητρόπολη Θηβῶν καὶ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1561 ὀλοκληρώνει ἐκεῖ τὴν συγκρότηση ἐνὸς νομοκανονικοῦ ἔργου πού, ὅπως εἴπαμε, ὁ ἴδιος τὸ ὀνόμασε *Νόμιμον*. Μέσα σὲ διάστημα ἐνὸς περίπου χρόνου ἐτοιμάζει μιὰ δεύτερη «ἐκδοσὴ» τοῦ πονήματός του: τὸ ἀρχικὸ κείμενο, τὸ γραμμένο σὲ λόγια γλῶσσα, τὸ μεταπλάθει σὲ δημῶδη. Ἐπιστρέφει στὴν Ἰταλία, ἐργαζόμενος καὶ πάλι ὡς γραφέας χειρογράφων. Ἐρχεται στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου καὶ πεθαίνει τὸ 1581, ἀφοῦ ἀσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γραφέα χειρογράφων⁵ καὶ συμπίλησε, μεταγλωττίζοντας

μα τοῦ Μητροφάνη Γ' πού ἐκδόθηκε λίγο μετὰ τὴ δημιουργία της, τὸ 1565/1566· βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ ὅσα ἀναφέρονται στὴν πιὸ πάνω μελέτη, σ. 176–179. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν δίνω τὴν ἐπιγραφὴ τῆς νομικῆς συναγωγῆς τοῦ Πατριαρχείου μὲ πλάγια στοιχεῖα.

3. Τὴν ὡς τὸ 1916 βιβλιογραφία παρουσιάζει στὸν Πρόλογο τῆς σημαντικῆς μελέτης του γιὰ τὴ λόγια μορφή τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μαλαξοῦ ὁ Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, Ἀθήνα 1916, σ. 3–4. Ἀκολούθησαν οἱ μελέτες τοῦ Δημητρίου Γκίνη πού ἀναφέρονται κυρίως στὴν δημῶδη μορφή τοῦ Νομοκάνονα· βλ. Δ. Σ. Γκίνης, «Ἐπὶ τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ», *Ἑλληνικά* 7 (1934), 99–103· «Ἡ εἰς φράσιν κοινὴν παράφρασις τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ», *Ἑλληνικά* 8 (1935), 29–47· «Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ ὡς πηγὴ δικαίου τοῦ μετὰ τὴν Ἀλωσιν Ἑλληνισμοῦ», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 13 (1938), 395–401. Βλ. καὶ τὴν βιβλιογραφία πού δίνει ὁ Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ιδιόγραφα γράμματα τοῦ νοταρίου Θηβῶν (16ος αἰὼν) Μανουὴλ Μαλαξοῦ, καὶ ἡ ἐκ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης διέλευσίς του», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 22 (1975), 16 σημ. 4. Οἱ πρόσφατες μελέτες ἀναφέρονται στὶς σημειώσεις πού ἀκολουθοῦν.

4. Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ιδιόγραφα γράμματα...», σ. 20, 28–29.

5. Γιὰ τὸν Μανουὴλ Μαλαξὸ ὡς γραφέα χειρογράφων ἰδίως τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς του στὸ ἰταλικὸ ἔδαφος βλ. τὴ μελέτη τοῦ Giuseppe de Gregorio, *Il copista Greco Manouel Malaxos. Studio biografico e paleografico-codicologico*, Βατικανὸ 1991. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πού ἔγραψε μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ του στὴν Ἀνατολὴ ἄς ἀναφερθοῦν δύο: τὸ Καίρειου Βιβλιοθήκης 1, γραμμένο λίγο μετὰ ἀπὸ τὴν 15η Μαΐου τοῦ 1572 (βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ χειρόγραφο πιὸ κάτω στὴν ἐνότητα IV) καὶ τὸ Τυβίγγης Mb 18.

στή δημώδη για χάρη του Μαρτίνου Κρούσιου, χρονογραφικό έργο που όνομάστηκε «Πατριαρχική Κωνσταντινουπόλεως Ίστορία»⁶.

Όσον αφορά ειδικότερα τη χειρόγραφη παράδοση των δύο γνωστών ως τώρα «έκδόσεων» του νομοκανονικού του έργου, ως σημειωθεί πώς το έργο στη λόγια μορφή το παραδίδουν εύαριθμα χειρόγραφα, ενώ εκατοντάδες είναι εκείνα που σώζουν τη δημώδη παραλλαγή του. Από το πλήθος αυτό των χειρογράφων ξεχωρίζουν εκείνα που ή παλαιογραφική έρευνα έχει έντοπίσει ότι είναι γραμμένα από το δημιουργό των δύο «έκδόσεων»: σώζονται δηλαδή χειρόγραφα και από τις δύο «έκδόσεις» του έργου, γραμμένα με το χέρι του Μαλαξού ή από τον κύκλο του⁷.

Αν ωστόσο όσα θα υποστηρίξω έδω ανταποκρίνονται στην αλήθεια, υπήρξε και μια τρίτη χειρόγραφη «έκδοση» του Νομίμου του Μαλαξού σε δημώδη γλώσσα. Στο κρίσιμο έρώτημα, πότε έγινε, μπορούμε να δώσουμε ένα πρώτο χρονολογικό στίγμα: έγινε πριν από το θάνατο του Μαλαξού, δηλαδή πριν από το 1581. Μπορούμε ακόμα από τώρα να επισημάνουμε πώς πρόκειται για μια «έκδοση» που γνώρισε σημαντική χειρόγραφη παράδοση.

II. Το ζήτημα

Για το νομοκανονικό έργο του Μαλαξού και τη χειρόγραφη παράδοση που γνώρισε έχει ως τώρα χρησιμοποιηθεί ένα διπλό κριτήριο στην έρευνα: ή γλώσσα του κειμένου και ό αριθμός των κεφαλαίων που περιέχει κά-

6. Ίδου ό σχοινοτενής υπότιτλος του έργου, όπως τον δίνει ό ίδιος ό Μαλαξός: «Περὶ τῶν πατριαρχῶν, ὁποῦ ἐπατριαρχευσαν ἐν τῇ Καθολικῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ταύτης τῆς Κωνσταντινουπόλεως· μετὰ τὸ λαβεῖν ταύτην σουλτὰν Μεχμέτης. Καὶ τίνα γεγόνασιν ἐν τῷ ἐκάστου καιρῷ. Καὶ ποῖον τὸ λεγόμενον πεσκέσιον, καὶ τὸ χαράτζιον, πρῶτον αὐτῷ δέδωκε· καὶ τίς τὴν αὔξησιν, ἣτις ὑπάρχει ἕως τοῦ νῦν, ἐποιήσατο· καὶ ἐν ποίου σουλτάνου καιρῷ γεγόνασιν. Ἄτινα ἐμετεγλωττίσθησαν εἰς κοινὴν φράσιν παρ' ἐμοῦ ΜΑΝΟΥΗΛ Μαλαξοῦ τοῦ Πελοποννησιακοῦ κυρῷ Μαρτίνῳ τῷ Κρουσίῳ, ἐν ἔτει α' φ' ζ' [=ξ] ζ', μηνὶ Ἀπριλίῳ». Δημοσιεύτηκε με λατινικὴ μετάφραση καὶ σχόλια ἀπὸ τὸν Μαρτίνο Κρούσιο στὸ έργο του *Turcocracicae libri octo*, Βασιλεία 1584, σ. 105–212· ό πιό πάνω υπότιτλος στή σ. 106. Για τις πηγές που χρησιμοποίησε ό Μανουήλ Μαλαξός βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Πρώιμη Νεοελληνική Ίστοριογραφία (1453–1821)*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 83. Για τὴν ἀμοιβή που εἰσέπραξε ό Μαλαξός ἀπὸ τὸν Κρούσιο για τὴν ἐργασία του βλ. τὴν μαρτυρία τοῦ Stephan Gerlach, *Türkisches Tagebuch*, Φραγκφούρτη 1674, σ. 448.

7. Δύο χειρόγραφα που ἀποδίδουν τὴν λόγια μορφή τοῦ έργου θεωροῦνται πὼς ἔχουν γραφεί ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μαλαξό ἢ ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψή του: τὸ χειρόγραφο Ottob. gr. 97 καὶ τὸ χειρόγραφο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (olim Κολουβᾶ 8) (βλ. P. Canart καὶ Γ. Σ. Μάρκου, «Ὁ αὐτόγραφος Νομοκάνων (Νόμιμον) τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ», ὁ.π.)· για αὐτόγραφα που παραδίδουν τὴ δεύτερη «έκδοση» τοῦ έργου βλ. πιό κάτω στὸ κείμενο.

Το χειρόγραφο ἔχουν ἀποτελέσει τὸν γνώμονα γιὰ τὴν κατάταξή του. Γιὰ νὰ προχωρήσουμε ὅμως μὲ τρόπο συστηματικὸ στὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει, γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε δηλαδὴ τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰ ποὺ διακρίνει τὶς διαφορετικὲς «ἐκδόσεις» τοῦ ἔργου τοῦ Μαλαξοῦ, εἶναι ἀναγκαῖο, πέρα ἀπὸ τὸ διπλὸ αὐτὸ κριτήριον, νὰ χρησιμοποιοῦμε καὶ μιὰ «λυδία λίθον» ποὺ πάνω της νὰ δοκιμάσουμε τὰ εὐάριθμα χειρόγραφα ποὺ σώζουν τὴ λόγια μορφή τοῦ ἔργου καὶ κυρίως τὰ κατοντάδες ποὺ παραδίδουν τὴ δημώδη.

Ὡς λυδία λίθον ἐπέλεξα ὅσα ὁ Μαλαξὸς ἐξαγγέλλει στὸν πρόλογο τοῦ Νομίμου στὴν πρώτη του «ἐκδοσὴ», ἐκείνου ποὺ εἶναι γραμμένο σὲ λόγια γλώσσα. Ἐκεῖ ὁ Μαλαξὸς ἐξαγγέλλει ὅτι πρόθεσή του ἦταν νὰ συναθροίσει «πάντα τὰ ἀναγκαῖα καὶ χρειώδη τοῦ νῦν καιροῦ», «ὅσα ἔχουσι τὴν σήμερον ἰσχὺν εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καὶ εἰς πάντας τοὺς πανιερωτάτους ἀρχιερεῖς»⁸. Κατόρθωσε ἄραγε νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐξαγγελία του στὶς δύο πρώτες «ἐκδόσεις» τοῦ ἔργου του; Νομίζω πὼς ὄχι. Ἄς δοῦμε δύο παραδείγματα ποὺ θεμελιώνουν τὴν ἀρνητικὴ ἀπάντησιν.

Στὸ κεφάλαιο τῆς (308) ποὺ ἔχει τὴν ἐπιγραφὴ «Περὶ δύο παιδιῶν ἀναδεχθέντων ὑπὸ ἐνὸς πν(ευματι)κοῦ π(ατ)ρὸς ἐκ τῆς θείας κολυμβήθρας ὅτι οὐ συνάπτονται εἰς γάμον»⁹, ἐξαγγέλλεται ἡ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος «κώλυμα γάμου λόγῳ πνευματικῆς συγγενείας». Ὁ Μαλαξὸς παραθέτει ὅσα ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης φέρεται νὰ εἶχε γνωμοδοτήσῃ γιὰ τὸ θέμα τῆ βυζαντινῆ ἐποχῆ: τὰ παιδιὰ δύο ἀνθρώπων ποὺ δὲν τοὺς συνδέει φυσικὴ συγγένεια δὲν μποροῦν νὰ τελέσουν μεταξὺ τους γάμον ἂν εἶχαν τὸν ἴδιον ἀνάδοχο, διότι ὁ ἴδιος πατέρας ἐγέννησε αὐτὰ πνευματικῶς ἐκ τῆς θείας κολυμβήθρας, διὰ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος¹⁰. Αὐτὰ τὰ γράφει καὶ ὁ

8. Βλ. πρόχειρα τὸ σχετικὸ χωρίον στὸν δημοσιευμένο Πρόλογο τῆς λόγιας μορφῆς τοῦ ἔργου, ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (olim Κολουβᾶ 8), ποὺ ἔδωσε ὁ Κ. Ι. Δουβουνιώτης, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ...*, σ. 19.

9. Τὸ κεφάλαιο σώζεται στὸ χειρόγραφο Ottob. gr. 97, φ. 311^v: στὸ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, φ. 256^v: ἀλλὰ καὶ στὸ Ἰβήρων 287, φ. 103^r: στὸ Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 278 (209), φ. 251^r: τέλος, στὸ Vat. gr. 2590, φ. 83^r, χειρόγραφο τοῦ 17ου αἰῶνα (βλ. Γ. Σ. Μάρκου, «Ὁ ὑπ. ἀριθμὸν 2590 ἐλληνικὸς κώδιξ τῆς Ἀποστολικῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 20–21 (1973–1974), 14–23).

10. Δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ στὸ ἐκδεδομένο ἔργο τοῦ Συμεὼν ἡ πηγὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου, παρατηρεῖ ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης, καὶ ὑποθέτει ὅτι πρόκειται ἴσως γιὰ κατασκευὴ «κατὰ τὸ πνεῦμα» ἀπλῶς τοῦ Συμεὼν —ὅπως τοῦτο προκύπτει, ἐνδεχομένως, ἀπὸ ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν πατριάρχη Ἰωσήφ Β' (Τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο, Ἀθήνα 1985, σ. 411–412 καὶ πρόσφατα «Δέκα χρόνια μετὰ: «θεσσαλονίκηες» προσθήκες στὰ *Regestes*. VII (1410–1453). Μνήμη Jean Darrouzès, AA (1912–1990)», Β' Διεθνὲς Συμπόσιον. Βυζαντινὴ Μακεδονία. Δίκαιο, Θεο-

Μαλαξὸς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1561. Τὸν Σεπτέμβριο ὥστόσο τοῦ προηγούμενου χρόνου ἡ σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ θέματα σχετικὰ μὲ κωλύματα γάμου ἀνατρέποντας ἐν πολλοῖς τὴν ἀπόλυτη ἀπαγόρευση τοῦ κωλύματος λόγω πνευματικῆς συγγενείας, ἔτσι ὅπως ἐκφράζεται στὸ παραπάνω κείμενο¹¹. Ἄν λοιπὸν ὁ συντάκτης τοῦ *Νομίμου* ἤθελε πράγματι νὰ καταγράψει «ὅσα ἔχουσι τὴν σήμερον ἰσχὺν εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καὶ εἰς πάντας τοὺς πανιερωτάτους ἀρχιερεῖς», ἔπρεπε νὰ καταχωρίσει καὶ αὐτὲς τὶς πρόσφατες κανονικοῦ περιεχομένου διατάξεις τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας στὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ ἔργου του.

Ἄν ὅμως τεθεῖ τὸ ἐρώτημα: πῶς μποροῦσε νὰ ἦταν ἐνημερωμένος ὁ νοτάριος τῆς μητροπόλεως Θηβῶν γιὰ τὶς σχετικὰ πρόσφατες ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι αὐτόματα ἀπαλλακτικὴ γιὰ τὸν Μαλαξὸ μὲ τὸ σκεπτικὸ τῆς μεγάλης ἀπόστασης ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τῆς ἀδυναμίας του νὰ ἔχει πρόσβαση στὰ πατριαρχικὰ ἀρχεῖα. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπαλλακτικὴ, πρῶτα ἐπειδὴ τὸ Πατριαρχεῖο φρόντιζε, κατὰ κανόνα, νὰ ἐνημερώνει τὶς ἐκκλησιαστικὲς του περιφέρειες γιὰ τὶς κανονικοῦ περιεχομένου ἀποφάσεις του· ἔπειτα διότι ὁ «πρόεδρος τῆς μητροπόλεως Θηβῶν», ὁ Ἰωάσαφ, ὁ ἄνθρωπος στὸν ὁποῖο θὰ ἀφιερῶσει τὸ ἔργο του, δὲν ἦταν ἓνας ἀπλὸς ἀρχιερέας τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως: εἶχε τιμηθεῖ ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ —τοῦ εἶχε ἀποδοθεῖ καὶ «ὁ τόπος τοῦ Σίδης»— καὶ μετεῖχε συχνὰ στὶς συνεδριάσεις τῆς πατριαρχικῆς συνόδου. Μποροῦσε, κατὰ συνέπεια, ὁ συντάκτης μιᾶς νομικῆς συναγωγῆς μὲ τόσο φιλόδοξο στόχο νὰ ἀναζητήσῃ καὶ νὰ ἔχει προφορικὴ, ἔστω, ἐνημέρωση ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας στὴν ὁποία ὑπηρετοῦσε καὶ τὸν ὁποῖο θὰ προσφωνοῦσε στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου του.

Ἄν ὅμως θεωρήσουμε πῶς στὴν περίπτωσή αὐτὴ συνέτρεξαν διάφορες ἀρνητικὲς συγκυρίες —τὸ Πατριαρχεῖο δὲν εἶχε ἐνδεχομένως ἐνημερώσει τὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες καὶ ὁ Ἰωάσαφ Θηβῶν ἀπουσίαζε γιὰ μεγάλο διάστημα—, ὑπάρχει τὸ δεύτερο παράδειγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ κάποιος παρόμοιες δικαιολογίες.

Στὸ κεφάλαιο τνβ' (352) ποὺ ἔχει τὴν ἐπιγραφή: «Εἰ ἀποδημήσῃ ὁ

λογία, Φιλολογία, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 155 ἐπ. ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ πρόσφατη βιβλιογραφία). Τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσήφ Β' βλ. D. Balfour, *Ἀγίου Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἔργα Θεολογικά*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 239–242.

11. Δὲν ἔχει σωθεῖ ἀκέραιο τὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης, ἀλλὰ ἔχουμε τὰ κυριότερα σημεῖα τῆς ὅπως καταχωρίστηκαν στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας» τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1564 ἀπὸ τὸν μ. λογοθέτη τοῦ Πατριαρχείου, τὸν Ἰέρακα. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα βλ. πρὶν κατωτέρω στὶς ἐνότητες III, IV καὶ V.

ἄνδρας ἐκ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ· καὶ ἀπελθὼν ἐν ἐτέρῳ τόπῳ κακεῖ παλακὴν κτησάμενος» γίνεται διαπραγμάτευση τοῦ θέματος «λύση ἢ ὄχι τοῦ γάμου λόγῳ μακροχρόνιας ἀπουσίας τοῦ ἀνδρός»¹². Ὁ Μαλαξὸς παραθέτει ὅσα ὁ Νικήτας Ἡρακλείας εἶχε ἐκθέσει τῇ βυζαντινῇ ἐποχῇ: ὅτι ἡ γυναίκα δὲν μπορεῖ νὰ τελέσει δεῦτερο γάμο, μολονότι ὁ σύζυγός της παραμένει μακριὰ ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ ἐστία¹³. Ὡστόσο, ἔξι ὁλόκληρα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Μαλαξὸς συγκρότησε τὸ *Νόμιμό* του, τὸ 1554, ἡ Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Διονυσίου Β' εἶχε ἀποφασίσαι πὼς μετὰ τὴν παρέλευση πέντε χρόνων σιωπῆς τοῦ ἀπουσιάζοντος συζύγου ἡ γυναίκα ἔχει ἄδεια νὰ τελέσει ἄλλο γάμο¹⁴. Πὼς λοιπὸν μπορεῖς νὰ ἐξαγγέλλεις ὅτι καταγράφεις «ὅσα ἔχουσι τὴν σήμερον ἰσχὺν εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καὶ εἰς πάντας τοὺς πανιερωτάτους ἀρχιερεῖς» καὶ δὲν καταχωρίζεις τὴν ρύθμιση ποὺ σχετικὰ πρόσφατα ἔχει θεσπιστεῖ ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, πὼς δὲν καταγράφεις τὴν ἀλλαγὴ ποὺ ἔχει ἐπέλθει;

Χρησιμοποιήσαμε ὥς τώρα ὑλικὸ ποὺ προερχόταν ἀπὸ αὐτόγραφα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὴ λόγια μορφή τοῦ ἔργου, προκειμένου νὰ κρίνουμε τὴ συνέπεια τῆς ἐξαγγελίας τοῦ Μαλαξοῦ καὶ τῆς πραγμάτωσής της. Ἄς δοῦμε τώρα μήπως θέλησε νὰ ἐνημερώσει τὸ ἔργο του ὅταν τὸ μετέπλασε στὴ δημώδη.

Στὴν αὐτοψία μας αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιήσουμε χειρόγραφα ποὺ ἡ παλαιογραφικὴ ἔρευνα ἔχει ἀποκαλύψει πὼς προέρχονται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Μαλαξοῦ —ἢ τὸν κύκλο του—, προκειμένου νὰ ἔχουμε σαφὴ εἰκόνα τῶν δικῶν του προθέσεων καὶ ἐπιτευγμάτων¹⁵.

12. Τὸ κεφάλαιο σώζεται στὸ χειρόγραφο Ottob. gr. 97, φ. 376^v· στὸ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, φ. 299^v· ἀλλὰ καὶ στὸ Ἰβήρων 287, φ. 121^v· στὸ Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 278 (209), φ. 296^v· —στὸ Vat. gr. 2590, φ. 99^r.

13. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Μαλαξὸς δὲν ἀνατρέχει στὸ κείμενο τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας ἀλλὰ δίνει τὴν ἐκδοχὴ τοῦ κειμένου ὅπως ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης τὸ εἶχε ἀφομοιώσει καὶ ἐν πολλοῖς μεταλλάξει.

14. Τὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς αὐτῆς ἀπόφασης δὲν ἔχει σωθεῖ· μοναδικὸς μάρτυράς της ὅσα περιέχονται στὴν τρίτη «ἐκδοση» τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μαλαξοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πηγὴ τὴν δημοσίευσε πρῶτος ὁ Μανουὴλ Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, τ. 2, Κωνσταντινούπολη 1889, σ. 379 (χωρὶς βέβαια νὰ γνωρίζει τὰ τῆς τρίτης «ἐκδοσης»· γιὰ τὴν χειρόγραφη πηγὴ ποὺ χρησιμοποίησε βλ. ὅσα ἀναφέρει στὴ σημ. στὸ τέλος τοῦ κειμένου). Ὁ Δημ. Γκίνης τὴν κατέγραψε στὸ *Περίγραμμά* του (ἀρ. 59, σελ. 54) ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Γεδεών καὶ παραπέμποντας στὸν Zacharia von Lingenthal, *Geschichte d. Griechisch-römischen Rechts*, Βερολίνο 1892, σ. 80 σημ. 193. Ἀπὸ χειρόγραφο ποὺ ἀποδίδει τὴν τρίτη «ἐκδοση» τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μαλαξοῦ ἀντλεῖ τὴν ἀπόφαση αὐτὴ καὶ ὁ συντάκτης τῆς «Βακτηρίας ἀρχιερέων» τὴν ὁποία παραθέτει στὸ κεφάλαιο σ', βλ. πρῶχειρα τὸ κείμενο στὴν ἐκδοση τοῦ Πρόδρομου Ἰ. Ἀκανθόπουλου, *Ἱερομονάχου, ἀρχιμανδρίτου καὶ ἐπιτρόπου Ἰωαννίνων Ἰακώβου, Βακτηρία Ἀρχιερέων* (1645), τ. 3, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 1666.

15. Χρησιμοποιῶ μόνο τὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα ποὺ τὰ γνωρίζω ἀπὸ αὐτοψία. Δὲν πα-

Θὰ πάρουμε ὡς παράδειγμα τὰ ἴδια ἐκεῖνα κεφάλαια στὰ ὅποια ἀναφερθήκαμε καὶ στὴν προηγούμενη αὐτοψία μας, ἀφοῦ ἔχουμε τὴν τύχη νὰ ἔχουν μεταφερθεῖ αὐτούσια στὴ δεύτερη «ἐκδοση» τοῦ ἔργου —αὐτούσια ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ βέβαια γλωσσικὸ ἔνδυμα.

Στὸ χειρόγραφο ἀρ. 172 τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, χειρόγραφο μὲ φιθ' (419) κεφάλαια γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μαλαξό¹⁶, περιέχονται τὰ σχετικὰ κεφάλαια: τὸ κεφ. σζ^{ον}, ποὺ πραγματεύεται τὸ θέμα τοῦ κωλύματος γάμου λόγῳ πνευματικῆς συγγενείας, περιέχεται στὸ φ. 321^{γ-ν} καὶ τὸ κεφ. τλγ^{ον}, ποὺ πραγματεύεται τὸ θέμα τῆς ἄρσης τοῦ κωλύματος λόγῳ ἀπουσίας τοῦ συζύγου, στὸ φ. 361^{γ-ν}. Καὶ στὰ δύο ὅμως δὲν ὑπάρχει καμία προσθήκη.

Τὸ ἴδιο φαινόμενο διαπιστώνεται καὶ στὸ χειρόγραφο ἀρ. 2372 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, χειρόγραφο μὲ σλγ' (233) κεφάλαια γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μαλαξό —ἢ κάποιον ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, κατὰ τὸν Λίνο Πολίτη ποὺ τὸ περιέγραψε¹⁷. Παραδίδονται τὰ ἐπίμαχα κεφάλαια σὲ γλώσσα δημώδη ἀλλὰ καὶ ἐδῶ χωρὶς καμία προσθήκη: τὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο ἔχει ἐδῶ τὸν ἀριθμὸ ρκε' καὶ περιέχεται στὰ φ. 163^ν–164^γ, καὶ τὸ δεύτερο κεφάλαιο μὲ τὸν ἀριθμὸ ρνζ' στὰ φ. 203^ν–204^γ.

Συμπέρασμα· οὔτε στὴν πρώτη, τὴ λόγια, οὔτε στὴν δεύτερη, τὴ δημώδη ἐκδοση, ὁ Μαλαξὸς δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιήσῃ ὅσα εἶχε ἐξαγγεῖλει στὸν Πρόλογο τῆς πρώτης «ἐκδόσεως» του.

III. Τεκμήρια μιᾶς τρίτης «ἐκδόσεως»

Ὑπάρχουν ὥστόσο χειρόγραφα, τὰ ὅποια δὲν ἀνήκουν οὔτε στὴν πρώτη «ἐκδοση» τοῦ ἔργου, τὴ λόγια, οὔτε στὰ αὐτόγραφα χειρόγραφα τῆς δεύτερης, τῆς δημώδους, χειρόγραφα πολλὰ ποὺ εἶναι ἐνημερωμένα καὶ περιέχουν καὶ νεότερες, κανονικοῦ περιεχομένου, διατάξεις.

ραπέμπω στὶς ἔντυπες ἐκδόσεις, δεδομένου ὅτι οἱ δημοσιεύσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν λάβει ὑπόψη τὶς διαφοροποιήσεις ποὺ παρουσιάζει ἡ χειρόγραφη παράδοση τῆς δημώδους μορφῆς τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ. Γιὰ παράδειγμα τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Λ. Σγούτας (Θέμις 7 (1856), 189–191 καὶ 208) περιέχει κάποιες ἀπὸ τὶς διατάξεις ποὺ βρίσκουμε στὴν τρίτη «ἐκδοση», ἀλλὰ ὁ ἐκδότης ὅταν τὶς δημοσίευε δὲν γνῶριζε σὲ ποῖα χειρόγραφη παράδοση ἀνέτρεχε τὸ χειρόγραφό του. Μὲ ἄλλα λόγια θεωρῶ πὼς πρέπει πρῶτα νὰ λύσουμε τὸ ζήτημα ἂν ὑπῆρξε τρίτη «ἐκδοση» καὶ μετὰ νὰ καταγράψουμε τοὺς τυχόν ἔντυπους φορεῖς τῆς.

16. Βλ. Κυριακὴ Μαμώνη, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Νομοκάνονα “εἰς λέξιν ἀπλῆν” τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Μνημοσύνη* 12 (1985–1987), 199. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου στὶς σ. 195–198.

17. Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἀρ. 1857–2500, Ἀθήνα 1991, σ. 371–372.

Συγκεκριμένα, και για να μείνουμε στα δύο παραδείγματα που χρησιμοποιήσαμε ως τώρα, αφού στα χειρόγραφα αυτά αναφερθούν τα σχετικά με το «κώλυμα γάμου λόγω πνευματικής συγγενείας» του Συμεών Θεσσαλονίκης — το κείμενο πού, όπως διαπιστώσαμε, το συναντούμε τόσο στη λόγια όσο και στην δημώδη μορφή του Νομοκάνονα—, ακολουθούν τα εξής:

«† Μέρος ἔκ τινος γράμματος τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἰωάσαφ, τοῦ ἄχρι τῆς νῦν προνοία Θεοῦ ἰθύνοντος τοὺς οἵακας τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἐκκλησίας, γεγονότος κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, ἰνδικτιῶνος δ' τοῦ α' [1560] ἔτους. Συνεδριαζόντων καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν καθευρεθέντων πανιερωτάτων μ(η)τροπολιτῶν καὶ θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων Καισαρείας, Μακαρίου· Φιλαδελφείας, Γαβριήλ· Θεσσαλονίκης, Ἰωάσαφ· Ζυχνῶν, Καλλίστου· Παροναξίας, Βενιαμίν· Μαρωνείας, Ἀρσενίου· ἐπισκόπου Σερβίων, Μακαρίου· Πλαταμῶνος, Διονυσίου· Κασανδρίας, Καλλίστου· Ἀρδαμερίου, Γαλακτίωνος, εἰς τὸ ὅποιον γράμμα εἶναι πολλὰ καὶ διάφορα γεγραμμένα καὶ ἀποφασισμένα παρὰ τῆς ἱερᾶς συνόδου, ἅπερ ἐζητήθησαν τότε· καὶ ἡμεῖς ἐξ ἐκεῖνα, τὰ ἀναγκαιότερα ἐγράψαμεν ἐνταῦθα.

Ἐὰν ἐπάρῃ τινὰς δύο γυναῖκας νομίμως, καὶ νὰ ἐπάρῃ καὶ τρίτην παρὰ νόμῳ καὶ νὰ τὰς εὐλογηθῇ καὶ τὰς τρεῖς καὶ ἔσοντας νὰ εἶναι παράνομος ἡ τρίτη, τὸν ἐχώρησεν ἡ Ἐκκλησία· τάχα δύναται τοῦτος νὰ εὐλογῇ ἄλλην τρίτην γυναῖκα ἐπειδὴ ἐκείνη ἦτον παράνομος; Καὶ ἀπέφηναν, ὅτι δύναται ἀνεμποδίστως κατὰ τὴν ἀπόφασιν τοῦ θείου νόμου ὅπου λέγει, τὸ ἀνδρόγυνον ὅπου νὰ εἶναι παράνομον καὶ νὰ στεφανωθῇ, ὡσὰν νὰ μὴ δὲν ἤθελε στεφανωθῇ ποτὲ οὕτως λογίζεται· καὶ τὰ παράνομα δὲν στέργονται, διότι ἡ γυναῖκα ὅπου νὰ ἐπάρῃ ἄνδρα καὶ νὰ εὐρεθῇ παράνομος, ἢ ὁ ἄνδρας ὅπου νὰ ἐπάρῃ γυναῖκα καὶ εὐρεθῇ παράνομη, δύναται ὅποιος θέλει ἀπὸ τοὺς δύο νὰ χωριστῇ, καὶ μετὰ τὴν χώρησιν νὰ ὑπανδρευθῇ.

Ἡ πενθερά μου ἀνεδέχθη ἓνα παιδί ἀπὸ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, καὶ ἀνεδεξάμην καὶ ἐγὼ ὁ γαμβρός της ἄλλο παιδί, τὸ ἓνα ἀρσενικόν καὶ τὸ ἄλλο θηλυκόν· ἐὰν δύνανται νὰ ἔλθουν εἰς γάμον. Καὶ ἀπέφηναν, ὅτι γίνεται, διότι καμίαν συγγένειαν δὲν εἶναι εἰς αὐτὰ τὰ παιδιά, οὔτε τοῦ βαπτίσματος, οὔτε τῆς σαρκικῆς συγγενείας.

Ἐὰν ἡ γυναῖκα μου ἀνεδέχθη ἓνα παιδίον θηλυκόν, καὶ ἐγὼ ἓνα ἀρσενικόν· ἐὰν δύνανται νὰ ἔλθουν εἰς γάμον. Καὶ ἀπέφηναν, ὅτι δὲν γίνεται.

Ἐὰν ἔχω παιδί μου σαρκικόν, καὶ βαπτίσω καὶ ἓνα παιδί· ἐὰν δύναται τὸ σαρκικό μου παιδί καὶ τὸ πνευματικόν μου νὰ ἐπάρουν δύο ἀδελφάς, ἢ δύο ἀδελφούς; Καὶ ἀπέφηναν, ὅτι ἀνεμποδίστως γίνεται τοῦτος ὁ γάμος.

Δύο παιδιά ὅπου νὰ βαπτίσῃ ἓνας ἀνάδοχος· ἐὰν ἐμποδίζονται νὰ ἐπάρουν δύο ἀδελφούς ἢ δύο ἀδελφάς; Καὶ ἀπέφηναν, ὅτι γίνεται καὶ τοῦτος ὁ γάμος.

Ἐνας ὑπανδρεύθη καὶ ἐπῆρεν ἐνὸς θυγατέρα γυναῖκα, καὶ μετὰ καιρὸν ἀπόθανεν αὐτὴ ἡ γυναῖκα του, καὶ βούλεται πάλιν νὰ ἐπάρῃ ἄλλη γυναῖκα τὴν ὁποίαν ἀνεβάπτισεν ὁ πενθερός του. Καὶ ἀπέφηναν εἰς τοῦτο, ὅτι εἶναι ἐμποδισμένον καὶ δὲν γίνεται:—».

Ἀναλόγως ἐνημερωμένο παρουσιάζεται καὶ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ «κώλυμα γάμου λόγω μακροχρόνιας ἀπουσίας τοῦ ἀνδρός». Αὐτοῦ ἀναγραφοῦν ὅσα ὁ Νικήτας Ἡρακλείας ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα, ἔχουν προστεθεῖ ὅσα ἡ

σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εἶχε ἀποφασίσει ἐπὶ Διονυσίου Β' τὸ 1554.

«Ὅμως ἡ παρούσα ὑπόθεσις οὕτως ἐγένετο συνοδικῶς καὶ ἀποφασιστικῶς παρὰ τοῦ κοινοῦ δεσπότη, τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Διονυσίου, ἔν ἔτει ζξβ' [1554] μηνὶ Φεβρουαρίῳ, ὅτι, ὅταν ὁ ἄνδρας μισεύσῃ καὶ ὑπάγῃ εἰς ἄλλον τόπον καὶ λείψῃ πέντε χρόνους ἀπὸ τὸ ὁσπήτιον αὐτοῦ, καὶ δὲν ἐνθυμηθῇ τελείως τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, ἵνα ἀποστείλῃ αὐτῆς ἐξόδους τῆς ζωῆς αὐτῆς, ἢ γράμμα, ἀμὴ ἀφήσῃ αὐτὴν παντελῶς χωρὶς τινὸς βοηθείας, νὰ χωρίζεται ἀνεμποδίστως τὸ τοιοῦτον συνοικέσιον καὶ νὰ ἔχῃ ἄδειαν ἢ γυναῖκα νὰ ἐπάρῃ ἄλλον ἄνδρα νόμιμον. Καὶ ἀπὸ τότε αὕτη ἡ ὑπόθεσις οὕτως κρίνεται παρὰ τῆς καθολικῆς μεγάλῃς Ἐκκλησίας καὶ παρὰ πάντων τῶν ἁγιωτάτων ἀρχιερέων, ὡς δικαία καὶ νόμιμος, ὅπου ἔναι».

Βρισκόμαστε, προφανῶς, μπροστὰ σὲ μιὰ τρίτη, ἐνημερωμένη, «ἐκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ, γραμμένη, ὅπως καὶ ἡ δεύτερη, σὲ γλώσσα δημώδη.

Πρὶν θέσουμε τὸ μεγάλο ζήτημα, πότε ἐγίνε ἡ τρίτη αὕτη «ἐκδοση», ἄς σταθοῦμε καὶ ἄς ξαναρωτήσουμε γιὰ τὴν διπλωματικὴ ὑφὴ τῶν προσθηκῶν ποὺ ἐντοπίσαμε ὡς τώρα. Μήπως δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ σημειώματα στὰ περιθώρια κάποιου ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ περιεῖχαν τὴν δεύτερη «ἐκδοση» τοῦ Μαλαξοῦ, σημειώματα ποὺ κατὰ τὴν ἀντιγραφὴ ἐνσωματώθηκαν στὸ κείμενο, περιέχουν δηλαδὴ μηχανιστικὲς λίγο πολὺ ἀντιγραφὲς κάποιων σχετικῶν διατάξεων;

Ἡ ἀπάντησις εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ἀπολύτως ἀρνητικὴ: δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μηχανιστικὲς προσθετικὲς. Τὰ στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ χρησιμοποιήσαμε ὡς τώρα ἀποκαλύπτουν, καὶ μόνον αὐτά, ὅτι οἱ προσθετικὲς μαρτυροῦν μιὰ πολὺ συγκεκριμένη βούλησις γιὰ ὀργανικὴ ἐνταξὴ τους σὲ ἓνα συγκροτημένο ὅλο. Ἴδου κάποια τεκμήρια.

Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις ἐπὶ Διονυσίου, ὅπως καὶ ἐκείνη ἐπὶ Ἰωάσαφ, ἦταν συνταγμένες βέβαια σὲ λόγια γλώσσα. Καὶ στὶς δύο ὅμως περιπτώσεις ὅσα ἀναφέρονται στὴν τρίτη «ἐκδοση» ἔχουν μεταγλωττιστεῖ στὴ δημώδη.

Στὸ τέλος τῆς παράθεσις τοῦ κειμένου τῆς ἀπόφασις τοῦ Διονυσίου ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη φράσις-σχόλιο ποὺ εἶναι, βέβαια, ἐκτὸς τοῦ κειμένου τῆς συνοδικῆς ἀπόφασις: «Καὶ ἀπὸ τότε αὕτη ἡ ὑπόθεσις οὕτως κρίνεται παρὰ τῆς καθολικῆς μεγάλῃς Ἐκκλησίας καὶ παρὰ πάντων τῶν ἁγιωτάτων ἀρχιερέων, ὡς δικαία καὶ νόμιμος, ὅπου ἔναι».

Στὴν ἀπόφασις τοῦ Ἰωάσαφ παρεμβάλλεται μιὰ φράσις τοῦ συμπλητῆ ποὺ δείχνει ἐκδηλὰ τὴ βούλησις ποὺ ἀναφέραμε: «εἰς τὸ ὁποῖον γράμμα [τοῦ Ἰωάσαφ] εἶναι πολλὰ καὶ διάφορα γεγραμμένα καὶ ἀποφασισμένα παρὰ τῆς ἱερᾶς συνόδου, ἅπερ ἐζητήθησαν τότε· καὶ ἡμεῖς ἐξ ἐκεῖνα, τὰ ἀναγκαιότερα ἐγράψαμεν ἐνταῦθα».

Σαφεῖς ἐνδείξεις πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, μᾶς ἀποκαλύπτουν μιὰ κα-

θαρή βούληση για να ἐμπλουτιστοῦν δημιουργικά ὅσα ἡ προηγούμενη, δεύτερη «ἐκδοση» τοῦ ἔργου παρέδιδε.

IV. Χρονολογικά ὅρια

Πότε μπορεῖ νὰ ἔγινε αὐτὴ ἡ τρίτη ἐνημερωμένη «ἐκδοση»;

Πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μαλαξοῦ, εἶναι ἡ πρώτη ἀπάντηση — ἄποψη ποὺ τὴν ἔχουμε ἤδη ἐξαγγεῖλει, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουμε δώσει τὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν στηρίζουν. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θὰ τὰ παρουσιάσω ἐδῶ.

Τὸ χειρόγραφο ἀρ. 1 τῆς Καίρειου Βιβλιοθήκης περιέχει ἓνα ἔργο ποὺ ὁ δημιουργὸς του τὸ ἐπιγράφει «*Νομοκάνονον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν θεῶν θεοφόρων π(ατέ)ρων*»¹⁸, χειρόγραφο ποῦ, νομίζω ὀρθά, ὁ Τσελίκας τὸ θεωρεῖ αὐτόγραφο τοῦ Μαλαξοῦ¹⁹. Τὸ χειρόγραφο ὅμως δὲν περιέχει τὸ *Νόμιμον* τοῦ Μαλαξοῦ, ὅπως, λανθασμένα αὐτὴ τὴ φορά, ὑπέθεσε ὁ Τσελίκας²⁰. Περιέχει 210 κεφάλαια ἐξομολογητικοῦ καὶ νομοκανονικοῦ περιεχομένου, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 60 περίπου προέρχονται ἀπὸ τὸ *Νόμιμον* μὲ τὸ ὁποῖο ἔχει συνδέσει τὸ ὄνομά του ὁ Μαλαξός. Μολονότι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνει ἐκτενὴς λόγος ἐδῶ γιὰ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου καὶ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει, ἅς ἀναφερθεῖ τὸ σημαντικό γιὰ τὴν ἔρευνά μας: ἀνάμεσα στὰ κεφάλαια ποὺ περιέχει περιλαμβάνονται καὶ τὰ δύο ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν ὡς τώρα σὲ ἐνημερωμένη μορφή. Κατὰ συνέπεια, ἡ τρίτη «ἐκδοση» τοῦ *Νομίμου*, ἀπὸ τὴν ὁποία προφανῶς ἀντλοῦνται τὰ κεφάλαια ποὺ περιέχονται σὲ αὐτὸ τὸ χειρόγραφο²¹ ποῦ, ὅπως εἶπαμε, θεωρεῖται αὐτόγρα-

18. Τὸ χειρόγραφο ἔχει περιγράψει ὁ Δημήτρης Πολέμης, «Τὰ χειρόγραφα τῆς ἐν Ἄνδρῳ Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης καὶ Συμπληρωματικά τινὰ περὶ τῶν χειρογράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ Παναχράντου καὶ τῆς Σχολῆς Ἀγίας Τριάδος», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 3 (1963), 461–463.

19. Ἀγαμέμνων Τσελίκας, «Ἐνας νέος αὐτόγραφος κώδικας τοῦ Νομοκάνονα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (Καίρειου Βιβλιοθήκης ἀρ. 1)», *Ἀνδριακὰ Χρονικά* 21 (1993) — Πρακτικά τοῦ Α' Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου. Τὰ περὶ Ἄνδρου, Ἄνδρος, 5–9 Σεπτεμβρίου 1991—, 257–259.

20. Ὁ.π.

21. Ἡ μορφή μὲ τὴν ὁποία περιέχεται ἐκεῖνο ποὺ ἀφορᾷ τὸ κώλυμα γάμου λόγω πνευματικῆς συγγενείας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πῶς ἡ μορφή αὐτὴ συντάχθηκε μετὰ τὴ συγκρότηση τῆς τρίτης «ἐκδοσης»: ὑπόθεση ποὺ ἐνισχύεται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφή μὲ τὴν ὁποία εἰσάγεται. Συγκεκριμένα· ἀφοῦ στὸ κεφάλαιο ρμζ' (147) ἀναφερθοῦν ὅσα ἀποδίδονται στὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης γιὰ τὸ θέμα (φ. 258^v–259^v) ἀκολουθεῖ ἡ ἐπιγραφή: «Ταῦτα τὰ περὶ τοῦ θείου βαπτίσματος ἐρωτήθησαν εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ πρώην ἀοιδήμου π(ατ)ριάρχου κυροῦ Ἰωάσαφ, καθεζομένου συνοδικῶς μετὰ μερικῶν ἀρχιερέων». Στὴ συνέχεια (φ. 259^v–261^v) ἀναφέρονται οἱ τελευταῖες πέντε διατάξεις μὲ τὴν ἴδια σειρά καὶ τὴν ἴδια διατύπωση ποὺ τὶς ἔχουμε ἐντο-

φο του Μαλαξού, ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο του, δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὸ 1581²².

Μποροῦμε ὥστόσο νὰ προσδιορίσουμε τὸ ὄριο ante quem μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ περιεχόμενα κεφάλαια αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου δίνεται ἓνας κατάλογος τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ καταλήγει στὴν ἀναγραφὴ καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωση πατριαρχῶν. Τελευταῖος στὴ σειρὰ εἶναι ὁ Ἱερεμίας Β', ποὺ ἀνέβηκε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὴν 5ῃ Μαΐου τοῦ 1572. Θεωρῶ πὼς τὸ χειρόγραφο γράφτηκε πολὺ κοντὰ σὲ αὐτὴ τὴν ἡμερομηνία, ἀφοῦ ὁ Μαλαξὸς, ποὺ μόνο καλὰ λόγια ἔχει νὰ πεῖ γιὰ τὸν Ἱερεμία, ἀναφέρει τὰ τῆς ἀνόδου του καὶ προσθέτει μόνο τὴν ἡμερομηνία τῆς πρώτης λειτουργίας ποὺ ἔκανε στὸν πατριαρχικὸ ναό: «Ἡ πρώτη δὲ λειτουργία τῆς αὐτοῦ παναγιώ[=ό]τητος ἐγένετο τῇ ἑορτῇ τῆς ἀγίας καὶ ἐνδόξου Ἀναλήψεως τοῦ Κ(υρίου) ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) εἰς τὰς 15 τοῦ αὐτοῦ Μαΐου μηνός, γενομένης παρρησίας μεγάλης καὶ συνάξεως ἀρχιερέων, κληρικῶν, καὶ ἀρχόντων καὶ ἄλλων πολλῶν χριστιανῶν»²³. Ἄν τὰ σχετικὰ εἶχαν γραφεῖ λίγο ἀργότερα, ὁ Μαλαξὸς δὲν θὰ παρέλειπε νὰ ἀναφερθεῖ στὴν πολυσχιδὴ δραστηριότητα τοῦ ἀγαπημένου του πατριάρχη. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Ἱερεμίας ἔντεκα μῆνες ἀργότερα, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1573, θὰ προβεῖ σὲ μία ἐντυπωσιακὴ χειρονομία: θὰ ἀγοράσει μὲ δικά του χρήματα, ὅπως ἰσχυρίστηκε, ἓνα ἀκίνητο κοντὰ στὴν πατριαρχικὴ κατοικία καὶ θὰ τὸ ἀφιερῶσει στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, καὶ ἀκόμα θὰ ἀφιερῶσει στὸ Πατριαρχεῖο διάφορα σκεύη²⁴. Χειρονομία ποὺ ἂν τὴν γνώριζε ὁ

πίσει στὴν τρίτη «ἐκδοσὴ» (βλ. πρὶν πάντω σ. 229). Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ συνάγεται ὅτι ὁ Ἰωάσαφ ὄχι μόνο δὲν ἦταν πλέον πατριάρχης («πρώην») ἀλλὰ πὼς ἔχει ἤδη πεθάνει («ἀοίδιμος»). Δηλαδή τὸ χειρόγραφο γράφεται ὄχι μόνο μετὰ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565 ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πρώην πατριάρχη, θάνατο γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔχουμε ἀκριβῆ ἡμερομηνία ἀλλὰ μόνο ἓνα terminus ante quem, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1581 (βλ. Μ. Γεδεών, «Ὁ πατριάρχης Ἰωάσαφ Β' ὁ Μεγαλοπρεπής», *Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς* 2 (1882), 264).

22. Τὴ χρονολογία δίνει ὁ Μαρτίνος Κρούσιος, βλ. Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*..., σ. 7. Ὁ Στέφανος Gerlach δίνει τὴν μαρτυρία πὼς στὰ τέλη τοῦ 1577 ὁ Μαλαξὸς ἦταν ἤδη πολὺ ἡλικιωμένος (*Türkisches Tagebuch*..., σ. 448).

23. Ἴδου ὁλόκληρο τὸ σχετικὸ χωρίο: «15. Ἱερεμίας ὃν πολυχρόνιον ποιῆσαι Κ(ύριος) ὁ Θε(ὸς) τοῦ ποιμαίνειν τὴν τοῦ Θε(οῦ) Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐν πάσῃ ὑγείᾳ ψυχῆς τε καὶ σώματος καὶ ὀρθοτομοῦντα τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, εἰς ὠφέλειαν τοῦ χριστωνύμου λαοῦ, ἀνήχθη δὲ εἰς τὸν ὑψηλότετον π(ατ)ριαρχικὸν θρόνον κατὰ τὸ ζπ^ο [1572] ἔτος ἐν μηνὶ Μαΐῳ ε^ο, ἡμέρᾳ Δευτέρᾳ, ψήφῳ τῶν πανιερωτάτων μ(ητ)ροπολιτῶν, τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων, τῶν τιμιωτάτων κληρικῶν, τῶν εὐγενεστάτων ἀρχόντων καὶ παντὸς τοῦ χριστωνύμου λαοῦ. Ἡ πρώτη δὲ λειτουργία τῆς αὐτοῦ παναγιώ[=ό]τητος ἐγένετο τῇ ἑορτῇ τῆς ἀγίας καὶ ἐνδόξου Ἀναλήψεως τοῦ Κ(υρίου) ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) εἰς τὰς 15 τοῦ αὐτοῦ Μαΐου μηνός, γενομένης παρρησίας μεγάλης καὶ συνάξεως ἀρχιερέων, κληρικῶν, καὶ ἀρχόντων καὶ ἄλλων πολλῶν χριστιανῶν», φ. 326^ρ-327^ρ.

24. Βλ. Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου – Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀφιερῶματα καὶ δωρεές τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησίᾳ. Θεσμικὲς ὀψεις τῆς εὐσέβειας*, Ἀθήνα 2002, σ. 149-152.

Μαλαξός, ἀσφαλῶς θὰ τὴν εἶχε συμπεριλάβει στὰ ὑλικά τῆς ἀγιογραφίας τοῦ Ἱερεμίας ποὺ ἐπιχείρησε νὰ θεμελιώσῃ στὸ πιὸ πάνω κείμενό του. Προφανῶς δὲν τὴν γνῶριζε· κατὰ συνέπεια, τὸ χειρόγραφο τὸ ἔγραψε λίγο μετὰ ἀπὸ τὴν 15ῃ Μαΐου τοῦ 1572. Ἐτσι τὸ ὄριο τοῦ 1581 ποὺ εἶχαμε θέσει, τὸ χρόνο θανάτου τοῦ Μαλαξοῦ, μπορούμε νὰ τὸ μεταθέσουμε ἐννέα χρόνια νωρίτερα, στὸ 1572, καὶ νὰ θεωρήσουμε πῶς ἡ τρίτη χειρόγραφη «ἐκδοση» ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴ χρονία αὐτή.

Μποροῦμε ὅμως νὰ προσδιορίσουμε, καταρχήν, καὶ τὸ ὄριο *post quem* ποὺ ἔγινε ἡ τρίτη «ἐκδοση», ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ τὴν καταχωριζόμενη συνοδικὴ ἀπόφαση ποὺ πάρθηκε ἐπὶ Ἰωάσαφ Β'.

Ἡ ἀπόφαση ἐκδόθηκε, ὅπως εἶδαμε, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1560· καθὼς ὅμως δὲν τὴν συμπεριέλαβε ὁ Μαλαξὸς οὔτε στὴν πρώτη «ἐκδοση» τοῦ *Νομίμου* του ποὺ ἔγινε τὴν ἀνοιξή τοῦ 1561, οὔτε στὴν δεύτερη, τὴ δημῶδη, ποὺ φαίνεται νὰ ὀλοκληρώθηκε τὴν ἀνοιξή τοῦ ἐπόμενου ἔτους, ὁ κρίσιμος χρόνος γιὰ τὴν δημιουργία τῆς τρίτης «ἐκδοσης» ἀρχίζει μετὰ τὴν ἀνοιξή τοῦ 1562 καὶ κλείνει τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565, ἀφοῦ στὸ καταχωριζόμενο στὴν τρίτη «ἐκδοση» κείμενο ὁ Ἰωάσαφ παρουσιάζεται ὡς ἐν ἐνεργείᾳ πατριάρχης («τοῦ ἄχρι τῆς νῦν... ἰθύνοντος»), θέση ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἀπομακρυνθεῖ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565²⁵.

Συμπέρασμα· μετὰ τὴν ἀνοιξή τοῦ 1562 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565 θὰ πρέπει νὰ ὀρίσουμε τὸ *terminus post quem* καὶ λίγο μετὰ τὸν Μάιο τοῦ 1572 τὸ *terminus ante quem*. Αὐτὰ εἶναι τὰ συμβατικά ὅρια, ποὺ μᾶς προσέφερε ἡ ὡς τώρα ἔρευνα, μέσα στὰ ὁποία πρέπει νὰ ἔγινε ἡ τρίτη «ἐκδοση» τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μαλαξοῦ. Μιὰ ὡστόσο ἐνασχόληση μὲ κάποια νομοτεχνικά προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν καταχώριση τῆς πιὸ πάνω ἀπόφασης θὰ μᾶς ἐπιτρέψει, πέρα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε ὡς τώρα, νὰ κάνουμε ἓνα ἀκόμα βῆμα, νὰ περιορίσουμε τὰ ὅρια σὲ λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565.

V. Νομοτεχνικά

Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση ἡ σχετικὴ μὲ τὰ προβλήματα κωλυμάτων γάμου θὰ πρέπει, σύμφωνα μὲ πάγια πρακτικὴ τῆς γραμματείας τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, νὰ καταχωρίστηκε ἀμέσως, δηλαδὴ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1560, στὸν «ἱερὸν κώδικα» τοῦ Πατριαρχείου καὶ νὰ ἔγιναν πιθα-

25. Ὁ Ἰωάσαφ καθαιρέθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565· τὸ κείμενο τῆς καθαιρέσεώς του ἔχει δημοσιεύσει ὁ Μαρτίνος Κρούσιος, *Turcognesiae...*, σ. 170–174· γιὰ τὰ αἷτια ποὺ ὀδήγησαν στὴν καθαίρεσή του βλ. Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου – Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀφιερῶματα καὶ δωρεές...*, σ. 71–78.

Σάμος 12, φ. 192^v

νότατα αντίγραφα για να σταλοῦν στὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου, προκειμένου νὰ ἐνημερωθοῦν γιὰ τὶς νέες ρυθμίσεις ποὺ ἀποφασίστηκαν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ καὶ οἱ ὁποῖες ἀφοροῦσαν τὸ δίκαιο τοῦ γάμου. Σήμερα δὲν ἔχουν σωθεῖ τὰ σχετικὰ φύλλα τοῦ κώδικα —ὅπως δὲν ἔχει σωθεῖ καὶ κανένα ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα ποὺ πιθανότατα ἔγιναν—, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε ὅ,τι καταχωρίστηκε καὶ ὅ,τι, μεταγλωττισμένο, συμπεριλήφθηκε στὴν τρίτη «ἐκδοση» τοῦ Νομίμου. Μποροῦμε ὅμως, στηριζόμενοι σὲ ἀνάλογο περιεχομένου γνωστὲς συνοδικὲς ἀποφάσεις, νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι τὸ κείμενο ποὺ καταχωρίστηκε στὸν ἱερὸ κώδικα θὰ ἦταν ὅχι μόνο ἐκτενέστερο, μὲ προοίμιο καὶ ἀποφώνηση, ἀλλὰ καὶ περισσότερο ἀναλυτικὸ στὴ διατύπωση τῶν νέων διατάξεων. Ποιὸς ἄραγε νὰ συνόψισε τὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως τοῦ 1560; Ἦταν ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης τῆς τρίτης «ἐκδόσεως», ἢ βρῆκε κάποιον τὴ συντομευμένη μορφή καὶ τὴν ἐνσωμάτωσε;

Ὅταν, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1564, συγκροτήθηκε τὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», ὁ μέγας λογοθέτης τοῦ Πατριαρχείου καταχώρισε ἐκεῖ τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἀπόφασης τοῦ 1560 —σὲ λόγια βέβαια γλώσσα. Ἴδου τὸ πανομοιότυπο τοῦ σχετικοῦ φύλλου ὅπως σώζεται σήμερα, καὶ σὲ μεταγραφὴ τὸ κείμενο ποὺ καταχωρίστηκε²⁶.

- [1] «† Μέρος ἔκ τινος γράμματος τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἰωάσαφ, ἄχρι τοῦ νῦν προνοία Θεοῦ ἰθύνοντος τοὺς οἶακας τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησίας, γεγονότος κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, ἰν(δικτιῶν)ος δ'Ϟ, τοῦ ἔτους ,αφ[ζ]'^{ου} [1560] συνεδριαζόντων τῶν ὑπ' αὐτὸν καθευρεθέντων πανιερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ ὑπερτίμων. †
- [2] Δεύτερον ζήτημα προετέθη ἐάν, λαβὼν τις δύο νομίμους γυναῖκας, λαβὼν δὲ καὶ τρίτην παρανόμως καὶ ἀπὸ ταύτης ἐκ γάμου οἶα παρανόμως χωρισθεῖς, ἐὰν δύναται ἐλθεῖν εἰς τρίτον νόμιμον γάμον. Ἀποφαινόμεθα οὖν καὶ τούτῳ συνοδικῶς ὅτι δύναται τρίτην νόμιμον λαβεῖν γυναῖκα· τὸ γὰρ παρανόμως στεφανωθὲν ἀνδρόγυνον ὡς μὴ στεφανωθὲν λογίζεται, ὅτι τὰ παράνομα, φησὶν ὁ νόμος, οὐκ ἔρρωται, καὶ κατὰ τοῦτο ἢ παρανόμως γαμηθεῖσα δύναται διαλύειν τὸν γάμον καὶ γαμεῖσθαι ἐτέρῳ ὕστερον. Ὅμοίως καὶ ὁ παρανόμως γαμήσας.
- [3] Τρίτον ζήτημα προετέθη ἐάν ὁ αὐτὸς ἀνὴρ δύναται λαβεῖν τὴν ἐμὴν κατὰ σάρκα ἐγγόνην, θετέον, καὶ ἦν ἐκ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος ἀναδεξαμένος. Ἀποφαινόμεθα καὶ αὐτῷ συνοδικῶς ὅτι δύναται.
- [4] Τέταρτον ἐζητήθη ὅτι τῆς ἐμῆς πενθερᾶς ἀναδεξαμένης παῖδα ἐκ τοῦ ἀγί-

26. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα...*, σ. 61–63· ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὶς ἄλλες δημοσιεύσεις τοῦ ἴδιου κειμένου ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ lapsus calami τοῦ Ἱεράκα σχετικὰ μὲ τὸ ἔτος ἐκδόσεως τῆς ἀπόφασης. Ἀριθμῶ τὶς ἐνότητες γιὰ νὰ διευκολύνω τὴ σύγκριση ποὺ ἐπιχειρῶ στὴ συνέχεια.

ου βαπτίσματος, ἀναδεξαμένου κάμου τοῦ γαμβροῦ αὐτῆς ἕτερον παῖδα, ἐὰν οὗτοι οἱ δύο παῖδες, ὁ μὲν ἄρρην ὦν, ἡ δὲ θήλεια δύνανται εἰς γάμον νόμιμον συναφθῆναι. Ἀποφαινόμεθα καὶν τούτῳ ὅτι δύνανται συναφθῆναι, ὡς μηδεμίαν ἔχοντες συγγένειαν ἢ πνευματικὴν ἢ σαρκικὴν. Οὕτω γοῦν συνοδικῶς ἐν ἀγίῳ ἀποφαινόμεθα Πνεύματι.

- [5] Ἐὰν βαπτίσω παιδίον, δύναται λαβεῖν μετὰ τοῦ σαρκικοῦ μου παιδὸς δύο ἀδελφοὺς ἢ ἀδελφάς; Γίνεται ἀκωλύτως.
- [6] Δύο παῖδες βαπτισθέντες ὑπὸ ἐνὸς ἀναδόχου δύνανται δύο ἀδελφάς ἢ δύο ἀδελφοὺς; Ναί.
- [7] Ἐὰν βαπτίσω παιδίον, δύναται ὁ ἐμὸς ἀδελφὸς καὶ ὁ ἀνεψιὸς λαβεῖν αὐτὸ εἰς γυναῖκα διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς πλαγίους; καὶ μὴ ἀμφίβαλλε.
- [8] Ἐλαβέ τις θυγατέρα σαρκικὴν τινος εἰς νόμιμον γάμον· θανούσης οὖν αὐτῆς, βούλεται πάλιν λαβεῖν τὴν πν(ευματ)ικὴν θυγατέρα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ; Ναί.
- [9] Ἰέραξ ὁ Μέγας Λογοθέτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας μαρτυρῶ εἶναι ἀληθῆ τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ τῆς συνόδου ἀποφανθέντα πάντα· καὶ γὰρ παρήμην καὶ αὐτὸς σὺν πᾶσι τοῖς παρατυχοῦσι τῶν κληρικῶν:—»

Ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο κειμένων²⁷, αὐτοῦ ποὺ καταχώρισε ὁ Ἰέρακας στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» καὶ ἐκείνου ποὺ ἐντοπίζουμε στὴν τρίτη «ἐκδοσὴ» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ, εἶναι ἐντυπωσιακὴ: ἴδια ἢ ἐπιγραφή, ἴδια καὶ ἡ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία παρατίθενται οἱ διατάξεις περὶ κωλυμάτων γάμου, ἴδια, καταρχήν, καὶ ἡ διατύπωση. Ἡ ὁμοιότητα αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ συντάκτης τῆς τρίτης «ἐκδοσῆς» ἀντλεῖ —καὶ ἀπλῶς μεταγλωττίζει— τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας». Ὑπάρχουν ὥστόσο κάποιες διαφοροποιήσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ σταθοῦμε ἐδῶ σὲ δύο, ποὺ μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ ἐπανεξετάσουμε τὴν ἐκδοχὴ αὐτή: στὸ κείμενο ποὺ καταχωρίστηκε στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» δὲν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχιερέων ποὺ ἔλαβαν μέρος στὴ σύνοδο, ὀνόματα ποὺ τὰ βρίσκουμε στὸ κείμενο τῆς τρίτης «ἐκδοσῆς»· καὶ ἀκόμα, στὴν τελευταία διάταξη, ποὺ ἀφορᾷ τὸ ζήτημα τῆς δυνατότητας γάμου ἐνὸς ἀνδρὸς μὲ τὴν ἀναδεκτὴ τοῦ πατέρα τῆς θανούσης συζύγου του, ἡ πατριαρχικὴ ἀπόφαση ἦταν ἀνεπιφύλακτα θετικὴ, ἐνῶ στὸ κείμενο τῆς τρίτης «ἐκδοσῆς» ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητικὴ. Μήπως λοιπὸν τὸ κείμενο ἀντλεῖται ἀπὸ ἄλλη πηγή;

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ ὁ Ἰέρακας καταχώρισε μὲ τρόπο συνοπτικὸ τίς διατάξεις τοῦ 1560 στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», ἔχουμε μιὰ δημοσίευση τοῦ ἴδιου κειμένου στὸ ἔργο τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη, *Περὶ βαθμῶν συγγενείας*, ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸν Ἰούνιο τοῦ 1564²⁸.

27. Πβ. πὺ πάνω σ. 229.

28. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... aux XVe et XVIe siècles*, τ. 2, Παρίσι

Ἰδοὺ τὸ κείμενο ὅπως δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία καὶ πανομοιότυπο τῶν σχετικῶν σελίδων τοῦ βιβλίου.

[1] «Μέρος ἔκ τινος γράμματος τοῦ παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Ἰωάσαφ, τοῦ ἄχρι τῆς νῦν προνοία Θεοῦ ἰθύνοντος τοὺς οἵακας τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἐκκλησίας, γεγονότος κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, ἰνδικτιῶνος δ', τοῦ ἔτους 'αφξ' [1560] ἔτους, συνεδριαζόντων καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν καθευρεθέντων πανιερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων.

Καισαρείας, Μακαρίου· Φιλαδελφείας, Γαβριήλ· Θεσσαλονίκης, Θεωνᾶ· Ζυχνῶν, Καλλίστου· Παροναξίας, Βενιαμίν· Μαρωνείας, Ἀρσενίου· ἐπισκόπου Σερβίων, Μακαρίου· Πλαταμῶνος, Διονυσίου· Κασανδρίας, Καλλίστου· Ἀρδαμαρίου, Γαλακτίωνος.

[2] Δεύτερον ζήτημα προετέθη, ἐὰν λαβὼν τις δύο νομίμως γυναῖκας, λαβὼν δὲ καὶ τρίτην παρανόμως, καὶ ἀπὸ ταύτης ἐκ τῆς Ἐκκλησίας οἷα παρανόμο[=ω]ς χωρισθεῖς, ἐὰν δύναται ἐλθεῖν εἰς τρίτον νόμιμον γάμον. Ἀποφαινόμεθα γοῦν κἂν τούτῳ συνοδικῶς, ὅτι δύναται τρίτην νόμιμον λαβεῖν γυναῖκα· τὸ γὰρ παρανόμως στεφανωθὲν ἀνδρόγυνον, ὡς μὴ στεφανωθὲν λογίζεται, ὅτι τὰ παρανόμια [=παράνομα] φησὶν ὁ νόμος οὐκ ἔρρώται καὶ κατὰ τοῦτο ἡ παρανόμως γαμηθεῖσα, δύναται διαλύειν τὸν γάμον καὶ γαμεῖσθαι ἐτέρῳ ὕστερον. Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ παρανόμως γαμήσας.

[3] Τρίτον ζήτημα προετέθη, ἐὰν ὁ αὐτὸς ἀνὴρ δύναται λαβεῖν τὴν ἐμὴν κατὰ σάρκα ἐγγόνην θετέον καὶ ἦν ἐκ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος ἀναδεξάμενη· ἀποφαινόμεθα κἂν τούτῳ συνοδικῶς, ὅτι δύναται.

[4] Τέταρτον ἐζητήθη, ὅτι τῆς ἐμῆς πενθερᾶς ἀναδεξαμένης παῖδα ἐκ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος, ἀναδεξαμένου κάμου τοῦ γαμβροῦ αὐτῆς ἕτερον παῖδα, ἐὰν οὗτοι οἱ δύο παῖδες, ὁ μὲν ἄρρην ὦν, ἡ δὲ θήλεια, δύνανται εἰς γάμον νόμιμον συναφθῆναι. Ἀποφαινόμεθα κἂν τούτῳ, ὅτι δύνανται συναφθῆναι ὡς μηδεμίαν ἔχοντες συγγένειαν, ἢ πνευματικὴν ἢ σαρκικὴν, οὕτω γοῦν συνοδικῶς ἐν ἀγίῳ ἀποφαινόμεθα Πνεύματι.

[4α] Ἐὰν τις ἀναδέξηται παιδίον ἐν, ἄρσεν ἢ θῆλυ, καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ, ἕτερον ὁμοίως, δύναται συναφθῆναι ἢ οὐ; τοῦτο δοκεῖ μοι ἀμφίβολον.

[5] Ἐὰν βαπτίσω παιδίον ἐν, δύναται λαβεῖν μετὰ τοῦ σαρκικοῦ μου παιδὸς δύο ἀδελφοὺς ἢ δύο ἀδελφάς; Γίνεται ἀκωλύτως.

[6] Δύο παῖδες βαπτισθέντες ὑπὸ ἐνὸς ἀναδόχου, δύνανται λαβεῖν δύο ἀδελφάς ἢ δύο ἀδελφοὺς; Ναί.

1885, σ. 1–3, ἀρ. 142· Θ. Ι. Παπαδόπουλος, Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία (1466 ci.–1800), τ. 2, Ἀθήνα 1986, σ. 392, ἀρ. *1005 καὶ Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Βενετία 1994, σ. 241, ἀρ. 211 καὶ σ. 242, ἀρ. 212. Γιὰ τὸν διάμεσο, γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ προμήθευσε τὸν Ζαχαρία Σκορδύλη μὲ τὰ κείμενα κάποιων πρόσφατων πατριαρχικῶν ἀποφάσεων, ἔχω προτείνει τὸν Δαυίδ, συνοδοιπόρο τοῦ Σκορδύλη στὴ Νάξο τὸ 1558/1559 καὶ «ἱερομόναχον καὶ ἐφημέριον τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας»· βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα...*, σ. 45–46.

[7] Ἐὰν βαπτίσω παιδίον, δύναται ὁ ἐμὸν[=ς] ἀδελφὸς καὶ ὁ ἀνεψιὸς λαβεῖν αὐτὸ εἰς γυναῖκα, διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς πλαγίους; καὶ μὴ ἀμφίβαλε.

[8] Ἐλαβέ τις θυγατέρα σαρκικὴν τινὸς εἰς νόμιμον γάμον, θανούσης οὖν αὐτῆς, βούλεται πάλιν λαβεῖν τὴν πνευματικὴν θυγατέρα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ. Ἐμοὶ δ' ὅμως Ζαχαρία τῷ ἱερεῖ, καὶ τοῦτο ἀμφίβολον δοκεῖ»²⁹.

Ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ κειμένου ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία καὶ ἐκεῖ-
νου ποὺ ἐνσωματώθηκε στὴν τρίτη «ἐκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ
πεῖθει πῶς, σύμφωνα μὲ κάθε πιθανότητα, τὸ πρῶτο ἦταν ἡ πηγὴ γιὰ τὸ
δεύτερο —καὶ ὄχι τὸ κείμενο ποὺ εἶχε καταχωριστεῖ στὸ «Νόμιμον τῆς
Μεγάλης Ἐκκλησίας». Συγκεκριμένα· στὸ δημοσίευμα τῆς Βενετίας ὑπάρ-
χουν καὶ τὰ ὀνόματα τῶν «καθευρεθέντων» ἀρχιερέων καὶ ἀκόμα στὸ τε-
λευταῖο ζήτημα, τὸ σχετικὸ μὲ τὸ κώλυμα γάμου, ἡ διατύπωση στὸ κείμε-
νο τῆς Βενετίας εἶναι τέτοια, ὥστε μπορούσε νὰ δώσει στὸν συντάκτη τῆς
τρίτης «ἐκδοσης» τὴν ἐντύπωση πῶς ἀρνητικὴ ἦταν ἡ ἀπόφανση τῆς πα-
τριαρχικῆς συνόδου. Εἶναι χρήσιμο νὰ μείνουμε λίγο ἀκόμα στὸ τελευταῖο
αὐτὸ ἐπιχείρημα γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴ συνάφεια τῶν δύο κειμένων.

Στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» ἀναφέρεται: «Ἐλαβέ τις θυ-
γατέρα σαρκικὴν τινος εἰς νόμιμον γάμον· θανούσης οὖν αὐτῆς, βούλεται
πάλιν λαβεῖν τὴν πν(ευματ)ικὴν θυγατέρα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ; Ναί.». Στὸ
δημοσίευμα τῆς Βενετίας ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη διατύπωση: «Ἐλαβέ τις θυ-
γατέρα σαρκικὴν τινὸς εἰς νόμιμον γάμον, θανούσης οὖν αὐτῆς, βούλεται
πάλιν λαβεῖν τὴν πνευματικὴν θυγατέρα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ. Ἐμοὶ δ'
ὅμως Ζαχαρία τῷ ἱερεῖ, καὶ τοῦτο ἀμφίβολον δοκεῖ»³⁰. Προφανῶς ἀπὸ κά-
ποιο τυπογραφικὸ λάθος στὸ κείμενο ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία ἔχει πα-
ραλειφθεῖ ἡ λέξη «Ναί», ἡ θετικὴ ἀπόφανση τῆς συνόδου. Πρόκειται
ἀσφαλῶς γιὰ τυπογραφικὸ λάθος καὶ ὄχι γιὰ ἐπέμβαση τοῦ ἐκδότη, διότι
ἀλλιῶς δὲν θεμελιώνονται οἱ προσωπικὲς ἐπιφυλάξεις ποὺ διατυπώνει στὴ
συνέχεια ὁ Ζαχαρίας Σκορδύλης γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀποφάσεως· καὶ
ἀκόμα οἱ ἐπιφυλάξεις του δὲν θὰ εἰσάγονταν μὲ τὸν συμπλεκτικὸ καὶ τὸν
ἐναντιωματικὸ σύνδεσμο «δ' ὅμως». Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ
διατύπωση τοῦ κειμένου ἔτσι ὅπως δημοσιεύτηκε στὴ Βενετία μπορούσε
νὰ ὀδηγήσει τὸν συντάκτη τῆς τρίτης «ἐκδοσης» στὴν ἐντύπωση, πῶς ἀρ-
νητικὴ ἦταν ἡ γνώμη τῆς συνόδου στὸ θέμα αὐτὸ καὶ αὐτὴ τὴν ἀρνητικὴ
στάση τῆς συνόδου τὴν διατύπωσε μὲ δικὰ του λόγια: «Καὶ ἀπέφηναν εἰς
τοῦτο, ὅτι ἔναι ἐμποδισμένον καὶ δὲν γίνεται».

Ἄν δεχτοῦμε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ κείμενο ποὺ καταχωρίστηκε στὴν
τρίτη «ἐκδοση» ἔχει ὡς πηγὴ τὸ δημοσίευμα τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη, τότε ἡ

29. Φ. 23v–24v χ. ἀ.

30. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐνότητα ποὺ ἔχουμε ἀριθμήσει ὡς [8].

τρίτη «έκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1564, χρονολογία ποὺ τυπώθηκε τὸ έντυπο στὴ Βενετία³¹. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ *terminus ante quem*, ποὺ τὸ εἶχαμε ὀρίσει στὴν ἀνοιξη περὶ τοῦ 1572, μπορούμε πλέον νὰ τὸ τοποθετήσουμε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565, ὅσταντε χρονολογία ποὺ ὁ Ἰωάσαφ παραμένει ἀκόμα πατριάρχης.

Τὸ ζητούμενο ποὺ τίθεται πλέον εἶναι ποιός, μέσα στὸ σύντομο αὐτὸ διάστημα (Ἰούνιος 1564 – Ἰανουάριος 1565), μπορούσε νὰ ἔχει στὰ χέρια τοῦ τὴν έκδοση τῆς Βενετίας, ὥστε νὰ ἀξιοποιήσῃ τὸ περιεχόμενό της ὅταν δημιουργοῦσε τὴν τρίτη «έκδοση». Δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα γιὰ τὸ πότε τὸ βιβλίον ἔφτασε στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχές· ἂν ὅμως ὑποθέσουμε πὼς ὁ δημιουργὸς τῆς τρίτης «έκδοσης» διέμενε στὴ Βενετία, τότε ἡ πρόσβαση στὸ έντυπο μπορούσε νὰ ἦταν ἄμεση. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ὁδηγεῖ εὐλογα στὸ ἐρώτημα: ποῦ βρισκόταν στὸ κρίσιμο αὐτὸ διάστημα ὁ Μανουὴλ Μαλαξός; Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα ποὺ προσέφεραν σχετικὰ πρόσφατες ἐρευνες, ἡ ἀπάντηση εἶναι: στὴ Βενετία. Συγκεκριμένα· ἡ παρουσία τοῦ Μαλαξοῦ ἐκεῖ στὸ διάστημα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει βεβαιώνεται ἀπὸ δύο τουλάχιστον τεκμήρια: τὸ χειρόγραφο ποὺ βρίσκεται σήμερον στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τῆς Οὐψάλας μὲ τὸν ἀριθμὸ gr. 44 γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Δαρμάριο καὶ τὸν Μανουὴλ Μαλαξὸ στὴ Βενετία τὸ 1564³². Τὸ δεύτερο τεκμήριον δηλώνει πότε ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς Γαληνοτάτης: εἶναι μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Μαλαξοῦ πρὸς τὸν Μανουὴλ Προβατάρη, γραμμένη «ἀπὸ τὴν Βενετίαν» τὴν 11η Μαΐου. Τὸ ἔτος ποὺ δὲν ἔχει σημειωθεῖ στὴν ἐπιστολὴ εἶναι τὸ 1566³³. Κατὰ συνέπεια ὁ Μαλαξὸς στὸ

31. Στὸ recto τοῦ προτελευταίου φύλλου τοῦ βιβλίου σημειώνεται μεταξὺ ἄλλων: «Τὰ παρόντα συνοικέσια έντυπώθη ένετίησιν έν οἰκίᾳ Ἰακώβου τοῦ Λεονγκίνου... συλλογῇ καὶ ἐπιμελείᾳ Ζαχαρίου ιερέως σκορδυλίου... ἔτει, τῷ ἀπὸ τῆς έν σάρκου οἰκονομίας τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ, ,αφ᾽δ' [1564]. έν μηνὶ ἐκατομβαιῶνι». βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... aux XVe et XVIe siècles...*, σ. 1–2, ὅπου καὶ τὸ πλήρες κείμενον ἀπὸ τὸ αντίτυπον ποὺ σώζεται στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη· βλ. τὸ ἀνάλογο κείμενον ἀπὸ τὸ αντίτυπον τῆς Βοδλειανῆς ποὺ ἔχει περιγράψει ὁ Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία...* ὅ.π. Τὸ αντίτυπον αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τράβηγμα ποὺ ἔγινε «έν οἰκίᾳ Ἀνδρέου τοῦ σπινέλλου».

32. Βλ. Giuseppe de Gregorio, «Studi su copisti Greci del tardo cinquecento: I. Ancora Manuel Malaxos», *Römische Historische Mitteilungen* 37 (1995), 122–127, ὅπου παρουσιάζονται τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ δείχνουν τὴν παραμονὴ τοῦ Ἀνδρέα Δαρμαρίου ἐκεῖνῃ τὴν ἐποχῇ στὴ Βενετία, τὴν συνεργασία τοῦ μὲ τὸν Μαλαξὸ καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ χειρογράφου. Βλ. στὴν ἴδια μελέτη καὶ ἄλλα, παλαιογραφικὰ καὶ κωδικολογικῆς ὕφης, στοιχεῖα ποὺ στηρίζουν τὴν ἴδια ὑπόθεση.

33. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ιδιόγραφα γράμματα...», σ. 27–28· βλ. καὶ τὶς διορθώσεις στὴν έκδοση ποὺ ἔχει προτείνει ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ἐπιστολὲς τοῦ Ἰππόλυτου Βάρελη καὶ τοῦ Μανουὴλ Γλυτζούνη,

κρίσιμο για την έρευνά μας διάστημα βρισκόταν εκεί όπου δημοσιεύτηκε το βιβλίο του Σκορδύλη· μπορούσε λοιπόν να αντλήσει από αυτό έγκαιρα, πριν από την καθαίρεση του Ίωάσαφ, ένα από τα κείμενα που αποτελούν την είδοποιό διαφορά της τρίτης από την δεύτερη «έκδοση» του Νομίμου³⁴. Αν πραγματικά το έκανε ή όχι, είναι θέμα που δεν μπορεί, με τα στοιχεία που διαθέτουμε σήμερα, να απαντηθεί με απόλυτη βεβαιότητα.

Όποιος όμως και αν είναι ο δημιουργός της τρίτης «έκδοσης», μένει να έρμηνεύσουμε το νόημα της φράσης που βρίσκουμε ανάμεσα στις γραμμές της πιο πάνω απόφασης: «εἰς τὸ ὁποῖον γράμμα [τοῦ Ίωάσαφ] εἶναι πολλὰ καὶ διάφορα γεγραμμένα καὶ ἀποφασισμένα παρὰ τῆς ἱερᾶς συνόδου ἅπερ ἐζητήθησαν τότε· καὶ ἡμεῖς ἐξ ἐκεῖνα, τὰ ἀναγκαιότερα ἐγράψαμεν ἐνταῦθα». Τί παραλείφθηκε;

Από το κείμενο που δημοσιεύτηκε στην Βενετία έχουν παραλειφθεί δύο διατάξεις, οι ένότητες που έχουμε αριθμήσει ως [3] και [7]. Τις αναφέρω ἐδῶ στη λόγια μορφή τους, αφού δεν αποδόθηκαν στη δημώδη:

«Τρίτον ζήτημα προετέθη, ἐὰν ὁ αὐτὸς ἀνὴρ δύναται λαβεῖν τὴν ἐμὴν κατὰ σάρκα ἐγγόνην θετέον καὶ ἦν ἐκ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος ἀναδεξάμην· ἀποφαινόμεθα καὶ τούτῳ συνοδικῶς, ὅτι δύναται».

«Ἐὰν βαπτίσω παιδίον, δύναται ὁ ἐμὸς ἀδελφὸς καὶ ὁ ἀνεψιὸς λαβεῖν αὐτὸ εἰς γυναῖκα διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς πλαγίους, καὶ μὴ ἀμφίβαλλε».

Τμήματα και οι δύο της απόφασεως του 1560, αφού με τους ίδιους ακριβῶς ὅρους έχουν καταχωριστεί και στο «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» (βλ. ἐκεῖ τις ἀντίστοιχες ένότητες [3] και [7], διατάξεις ὅμως που ο δημιουργός της τρίτης «έκδοσης» ἔκρινε σκόπιμο νὰ τις παραλείψει).

Μία που βρισκόμαστε στην ένότητα με τα νομοτεχνικά ζητήματα, ἄς αναφερθοῦν δύο νομοτεχνικοῦ τύπου ἀβλεψίες τοῦ δημιουργοῦ τῆς τρίτης «έκδοσης». Ἡ μία ἀφορᾷ τὴν καταχώριση σὲ ἓνα κεφάλαιο που πραγματεύεται τὸ θέμα τῆς πνευματικῆς συγγενείας ὡς κωλύματος γάμου (καὶ) μιᾶς διάταξης που ἀφορᾷ τὴν νόμιμη τέλεση τρίτου γάμου (βλ. τὴν ένότητα [2]). Πρόκειται γιὰ διάταξη που θεσπίστηκε τὸ 1560 ἀλλὰ πού, ἀπὸ ἀβλεψία, ἐνσωματώθηκε καὶ αὐτὴ στὸ παραπάνω κεφάλαιο. Ἡ δεύτερη ἀβλεψία ἀφορᾷ τὴν ἐνσωμάτωση ὡς διάταξης τοῦ 1560 μιᾶς πεποίθησης τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη. Συγκεκριμένα· μεταξὺ τῶν διατάξεων που δημο-

Ἑλλήνων ἐκδοτῶν στὴ Βενετία», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 4 (1992), 311. Στὴν ἴδια μελέτη (σ. 310–311) παρουσιάζονται καὶ τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς στὰ 1566.

34. Θυμίζω πάντως ὅτι μένει ἀναπάντητο τὸ ἐρώτημα: ἀπὸ ποῖα πηγὴ ἀντλήθηκε ἡ ἀπόφαση τοῦ 1554 ἐπὶ Διονυσίου Β΄ γιὰ τὸ κώλυμα γάμου λόγω μακροχρόνιας ἀπουσίας τοῦ ἀνδρὸς ἢ ὁποῖα, ὅπως διαπιστώσαμε (βλ. πιο πάνω σ. 130), ἔχει ἐνσωματωθεῖ καὶ αὐτὴ στὴν τρίτη «έκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ.

σιεύει ο Σκορδύλης τὸ 1564 εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθη: «Ἐάν τις ἀναδέξηται παιδίον ἔν, ἄρσεν ἢ θῆλυ, καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ, ἕτερον ὁμοίως, δύναται συναφθῆναι ἢ οὐ; τοῦτο δοκεῖ μοι ἀμφίβολον» (βλ. τὴν ἐνότητα [4α]). Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ ὀργανικὸ τμῆμα τῆς ἀπόφασης τοῦ 1560, πρῶτα ἐπειδὴ παρόμοιου περιεχομένου διάταξη δὲν ἔχει καταχωριστεῖ στὸ «Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» καί, ἔπειτα, ἀπὸ τὴν δομὴ τῆς φράσης φαίνεται πὼς εἶναι μιὰ προσωπικὴ ἀποψη τοῦ Σκορδύλη —«δοκεῖ μοι», εἶναι ἄλλωστε τὸ ρῆμα ποὺ χρησιμοποιεῖται. Καθὼς ὅμως ἐνσωματώθηκε στὴν τρίτη «ἔκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ σὰν τμῆμα τῆς πατριαρχικῆς ἀπόφασης ἀπέκτησε σημασία καὶ ἄλλες διαστάσεις.

VI. Συμπεράσματα – Προοπτικὲς

Συμπέρασμα πρῶτο: ἂν ὅσα ἀνέφερα ἔχουν κάποια βάση, μιὰ νέα χειρόγραφη «ἔκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ ἔρχεται στὸ φῶς. Πρέπει νὰ συγκροτήθηκε στὸ διάστημα ποὺ ὀρίζεται ἀνάμεσα στὸν Ἰούνιο τοῦ 1564 καὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565. Πολλὰ χειρόγραφα τὴν παραδίδουν καί, ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ, ἡ δημιουργία τῆς τρίτης «ἔκδοσης» δὲν ἀνέστειλε τὴν χειρόγραφη ἀναπαραγωγὴ τῆς δεύτερης —ἐξ οὗ τὰ ἑκατοντάδες χειρόγραφα καὶ ἡ μεγάλη σύγχυση ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ μὲ τὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ στὴ δημῶδη γλῶσσα.

Συμπέρασμα δεύτερο, πρακτικῆς ὑφῆς: μὲ τὸ νέο κριτήριό ποὺ προτείνουμε θὰ μπορέσουμε νὰ μειώσουμε δραστικὰ τὸν ὄγκο τῶν ἑκατοντάδων χειρογράφων ποὺ νομίζαμε ὡς τώρα ὅτι παρέδιδαν τὸ Νόμιμον τοῦ Μαλαξοῦ στὴ δημῶδη γενικά· θὰ μπορέσουμε νὰ διακρίνουμε ποια ἀπὸ αὐτὰ ἀνατρέχουν στὴ δεύτερη καὶ ποια στὴν τρίτη. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη κατάταξη, θὰ προκύψουν ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρουσες ἐπιμέρους διακρίσεις, ποὺ ὅμως δὲν εἶναι θέμα τῆς παρούσας πρόδρομης ἀνακοίνωσης.

Συμπέρασμα τρίτο: ἂν ὑπῆρχε ἓνα θέμα ἀπὸ τίς πηγές τοῦ λεγόμενου μεταβυζαντινοῦ δικαίου ποὺ εἶχε μελετηθεῖ, αὐτὸ ἦταν ὁ Νομοκάνοντας, ὅπως τὸν ἔλεγαν, τοῦ Μαλαξοῦ. Καὶ ὅμως φαίνεται πὼς τὸ θέμα κρύβει ἀκόμα πολλὰ μυστικά. Ἄν ὅμως ἓνα μικρὸ μέρος ἀπὸ αὐτὰ εἶχα τὴν τιμὴ καὶ τὴν χαρὰ νὰ τὰ παρουσιάσω στὸν πιὸ ἀρμόδιο χῶρο, σὲ μιὰ συνάντηση ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου, μὲ αὐτὴ τὴν πρόδρομη ἀνακοίνωση, εἶναι νομίζω ἔκδηλο πὼς ἔχουν νὰ γίνουν ἀκόμα πολλά: νὰ ἐντοπίσουμε τὸ πρωτόγραφο χειρόγραφο τῆς τρίτης «ἔκδοσης», νὰ βεβαιωθοῦμε γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ δημιουργοῦ της, νὰ συγκροτήσουμε πλήρη κατάλογο μὲ τίς προσθῆκες ποὺ ἐπῆλθαν στὴν δεύτερη «ἔκδοση» τοῦ Νομίμου τοῦ Μαλαξοῦ· καὶ ἴσως πολλὰ ἀκόμα.